

The Jurisprudential and Legal Foundations for the Non-Acceptance of Women's Testimony in Criminal Matters

Kobra Jabbari kish¹ Fariba Pahlevani^{*2}
Zohrah Nikfarjam³

Received date: 2023/05/09

Acceptance date: 2025/06/21

Extended abstract

Introduction: The question of women's testimony in criminal proceedings has historically occupied a significant position within Islamic jurisprudence (fiqh) and modern legal scholarship. Throughout Islamic history, the evidentiary value of women's testimony has been a subject of extensive debate among jurists, theologians, and contemporary legal reformers. In recent decades, the issue has gained renewed relevance due to the increasing intersection between Islamic law and human rights discourse, particularly concerning gender equality in judicial processes. This study examines the jurisprudential and legal foundations underlying the non-acceptance of women's testimony in criminal cases, with a focus on classical Islamic doctrine and its incorporation into the Iranian legal system. By tracing the historical, doctrinal, and sociological contexts in which these rules were formed, the study seeks to determine whether the distinction between male and female testimony reflects a substantive inequality or a context-dependent legal mechanism designed to uphold justice and reliability in adjudication.

Methodology: The research adopts a qualitative and library-based approach, employing a descriptive-analytical method to explore both classical and contemporary sources. Primary jurisprudential materials—including Qur'anic verses, Prophetic hadiths, and authoritative fiqh texts—were analyzed alongside Iranian statutory law to uncover the underlying rationale of testimonial differentiation. The study also reviews relevant scholarly commentaries, comparative legal perspectives, and modern interpretations that attempt to reconcile traditional jurisprudence with evolving social realities. This methodological framework allows for a comprehensive assessment of how gender-based testimonial distinctions have evolved and how they function within contemporary Iranian law. Through comparative analysis, the study highlights key similarities and divergences between the classical Islamic conception of testimony and modern evidentiary principles rooted in equality before the law.

¹. PhD. student, Department of Jurisprudence and fundamentals of Islamic law, YI.C., Shahr-e Ray, Islamic Azad University, Tehran, Iran. 5169720351@iau.ir

^{2,*} Department of Jurisprudence and fundamentals of Islamic law, YI.C., Shahr-e Ray, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

(Corresponding Author) f.pahlevani.iu.ir

³. Department of Jurisprudence and fundamentals of Islamic law, YI.C., Shahr-e Ray, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Znikfarjam@iau.ac.ir

Findings and Discussion: Findings indicate that classical Islamic jurists largely regarded the exclusion of women's testimony in specific criminal contexts not as a deprivation of rights but as a jurisprudential exemption (*hukm taklifi*). This rule was originally grounded in a concern for preserving judicial integrity, preventing undue psychological hardship on women, and ensuring the accuracy of evidence in serious cases such as *hudud* (fixed punishments) and *qisas* (retributive justice). Jurists argued that the testimonial differentiation between men and women stemmed from the social structure of early Islamic society, where women's participation in public affairs was limited and thus their exposure to criminal incidents and forensic matters was minimal. The Qur'anic verse (*al-Baqarah 2:282*) prescribing two female witnesses for financial transactions is often misinterpreted as a reflection of inferiority. However, exegetical analysis reveals that the verse was context-specific, aiming to ensure accuracy through mutual recollection and memory reinforcement rather than denoting any inherent deficiency. In contemporary Iranian criminal law, this differentiation persists: women's testimony alone is insufficient in *hudud* and *qisas* cases but may be valid in civil, family, and financial matters when corroborated by a male witness or the claimant's oath. Modern scholars increasingly challenge this traditional view, arguing that the rationale—based on women's limited societal role—no longer holds true in modern contexts where women are active in education, professions, and the judiciary itself. Some reform-oriented jurists propose that testimonial competence should be grounded in personal credibility, knowledge, and reliability rather than gender. From a theological standpoint, the principle of justice (*'adl*) in Islam demands contextual interpretation of jurisprudential rules. Thus, the continued exclusion of women's testimony without reconsideration contradicts the broader objectives (*maqasid al-shari'a*) of fairness and equality. Empirical observation of modern judicial systems in Muslim-majority countries also supports the possibility of reinterpretation: several jurisdictions, such as Egypt and Malaysia, have moved toward gender-neutral evidentiary rules while maintaining fidelity to Islamic principles. Therefore, the study's findings suggest that the rule restricting women's testimony should be reconsidered through *ijtihad* (independent reasoning) that accounts for changing social structures and gender roles.

Conclusion: This study concludes that the traditional restriction on women's testimony in criminal matters originated as a context-sensitive legal safeguard, not as a manifestation of gender discrimination. The jurisprudential intent was to maintain evidentiary accuracy and judicial fairness within a social framework where women's public engagement was limited. However, in the modern era—where women actively participate in legal, academic, and civic institutions—the original contextual justifications no longer apply. A dynamic and context-based reinterpretation of Islamic jurisprudence is therefore both possible and necessary. Such reinterpretation can uphold the spirit of Islamic justice while aligning evidentiary standards with contemporary notions of equality and human dignity. In conclusion, the non-acceptance of women's testimony in criminal cases should not be perceived as immutable but rather as open to reform within the flexible and rational framework of Islamic legal thought.

Keywords: Women's testimony; Islamic jurisprudence; Criminal law; Iranian legal system; Gender and justice

علل عدم پذیرش «شهادت زنان» در مسائل کیفری از منظر فقه و حقوق

کبرا جباری کیش^۱ فریبا پهلوانی^{۲*} زهره نیک فرجام^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۳۱

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی علل فقهی و حقوقی عدم پذیرش «شهادت زنان» در مسائل کیفری انجام گرفته است. این تحقیق، با استفاده از روش کتابخانه‌ای صورت پذیرفته، مضاف بر اینکه تفحص و مطالعه نویسنده مقاله از نوع تحقیقات نظری و تئوری است و بر آن است تا چالش‌های فقهی و حقوقی را در راستای عدم پذیرش شهادت زنان در امور جزایی مورد توجه قرار دهد. بحث شهادت زنان در امور کیفری در سال‌های اخیر به عنوان یکی از شبهات، خصوصاً برای حامیان حقوق زنان به عنوان یکی از چالش‌ها و ابهام‌ها مطرح است. بدین جهت راقم سطور بر آن است تا به تبیین این موضوع بپردازد. برآیند تحقیق نشان می‌دهد که مطابق ادله فقهی، این حکم، دلالت بر محرومیت زنان از حق طبیعی‌شان نبوده بلکه معافیت و سلب حکم، تکلیفی محسوب می‌شود و نه تنها دال بر غلبه تفکر و تعقل مردان بر زنان نداشته، بلکه در جهت حمایت از حقوق زنان و همچنین توجه به قضاوت عادلانه و حفظ حقوق طرفین اختلاف که به دادگاه مراجعه نموده‌اند، می‌باشد. واژگان کلیدی: شهادت، زن، مرد، حقوق جزایی، حقوق مدنی.

5169720351@iau.ir

۱. دانشجوی دکتری گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

f.pahlevani.iu.ir

۲. * گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

Znikfarjam@iau.ac.ir

۳. گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مقدمه

شهادت زنان به عنوان حقی برای آنان در دعاوی حقوقی و جزایی در اکثر کشورها پذیرفته شده است. اما در فقه و حقوق اسلامی شهادت زن به طور مستقل قابل پذیرش نیست و باید ضمیمه شهادت مردان شود. براساس دستورالعمل فقه اسلامی، در حقوق ایران یکی از راههای اثبات دعاوی، شهادت شهود است که یکی از شرایط صحت شهادت در آن جنسیت شاهد است. در بین برخی از فقها برای شهادت زن موضوعیت قائل هستند و در مواردی منحصراً شهادت زن را پذیرفته‌اند. برخی دیگر از فقها نیز شهادت را مخصوص مردان دانسته‌اند که از این حیث مسأله قابل بررسی و پرداختن است. در این بین دیدگاهی بینابین نیز وجود دارد که در آن شهادت زن را در صورتی دارای اعتبار می‌دانند که منضم به قسم باشد و در اعتبار آن از نظر عدد با مردان تفاوت قائل شده‌اند. برای شهادت زنان در حدود الهی موضوعیت قائل شده‌اند و برای حدود غیرالهی به صورت مطلق طریقت را می‌توان مبنا قرار داد. بنابراین در غیر حدود الهی جنسیت برای اعتبار شهادت جایگاهی ندارد و آنچه موضوعیت دارد حصول اطمینان برای قاضی محکمه در صدور حکم است (سبحانی و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۱۸).

اختلافات تکوینی مرد و زن در تبیین حقوق و تکالیف آن دو بسیار مؤثر است؛ از طرفی زن و مرد دو موجود مکمل یکدیگرند که پا به عرصه حیات گذارده‌اند با نگرش نظام‌مند به خلقت زن و مرد لزوم تفاوت اجتناب‌ناپذیر آن‌ها کاملاً مشخص می‌گردد چراکه بارزترین و مهم‌ترین خصوصیت یک نظام وجود تفاوت‌های سازمان بخش در اجزای آن است (مصدق صدقی، ۱۳۸۷: ۷۴).

قانون‌گذار شهادت بانوان را به‌ضمیمه شهادت مردان معتبر دانسته است. شهادت در صورتی معتبر و در اثبات دعوی مؤثر است که شرایط لازم در شاهد و نوع ادای شهادت موجود باشد. شرایطی که رعایت آن در مورد شاهد، ضروری است، بعضی مربوط به میزان درک و شعور و قدرت تعقل و تشخیص شاهد است. مانند: شرط بلوغ و عقل. برخی مربوط به اعتماد به شاهد و اطمینان از صحت گفتار او می‌باشد. مانند: شرط عدالت و مورد ثقه بودن. تعداد شهود نیز از جمله امور مؤثر در شهادت است و بسته به اهمیتی که موضوع مورد شهادت دارد ممکن است تعداد شاهد لازم برای مؤثر بودن شهادت در موضوعات مختلف فرق کند، به‌طور متعارف و معمول شهادت دو نفر عادل لازم است ولی در برخی موارد شهادت چهار نفر لازم دانسته شده و در مواردی هم موضوع با شهادت یک نفر ثابت می‌شود. حال سؤال اینجاست که در بحث شهادت، نقش جنسیت در اعتبار شهادت چه میزان است؛ یعنی آیا زن یا مرد بودن تأثیری در اعتبار شهادت دارد یا خیر؟ امروزه در قوانین اغلب کشورها، شرط مرد بودن در زمره شرایط لازم برای اعتبار شهادت نیست ولی در مقررات قانونی جمهوری اسلامی ایران، تفاوت‌هایی در اعتبار شهادت زن، نسبت به شهادت مرد وجود دارد که در این نوشته به نقد و بررسی این موارد برمبنای حکم فقهی آن‌ها خواهیم داشت.

۲. بیان موضوع

قانون مدنی در ماده ۱۲۵۸ یکی از ادله اثبات دعوی را شهادت دانسته است. در امور کیفری و اثبات جرم هم شهادت به‌عنوان یکی از ادله به‌شمار خواهد رفت. در قانون مجازات اسلامی در بحث مربوط به هر یک از حدود و نیز قصاص نحوه اثبات آن‌ها به‌وسیله شهادت ذکر شده است. در قانون مجازات اسلامی، قتل عمد با شهادت دو مرد اثبات می‌شود لیکن نظر فقها اتفاق بر عدم قبول شهادت زنان در قتل موجب قصاص است. در تعارض روایات شهادت زنان در قتل، ما به روایات دال بر پذیرش شهادت زنان عمل می‌نماییم و چنانچه ناگزیر از ترجیح دسته‌ای از روایات شویم باز هم حکم به ترجیح روایاتی که مضمون آن پذیرش شهادت زنان در قتل موجب قصاص است عمل می‌کنیم. بنای شارع در حدود، بر تخفیف و عدم اجرای آن با کمترین شبهه است و شارع در حدود، مخصوصاً حدود عرضی (زنا، مساحقه و لواط)، که با اجرای حد، حرمت جامعه شکسته می‌شود نخواست به طریق اثبات آن را تسهیل کند و با دقت در طریق ثبوت این حدود حتی با چهار شاهد مرد، شرایط خاص را برای شهود و کیفیت مشاهده و جنسیت شاهد قرار داده شده، درمی‌یابیم بحث حدود و شهادت زنان بحث خاصی است که اثبات آن با چنین شرایط خاص اگر نگوییم محال است لاقلاً بسیار مشکل است و شاید به دلیل احساسی و ظریف بودن زنان و یا عدم توانایی زنان در تصمیم‌گیری‌های قاطع است. به‌جز موارد مذکور، حفظ آبروی اشخاص و عدم هتک حرمت در جامعه می‌تواند از دلایل این مهم باشد. براساس قوانین مجازات اسلامی، شهادت زن‌ها در اولویت پایین‌تری نسبت به شهادت مردها قرار دارد. این مسأله بدان معنا نیست که زن‌ها امکان شهادت دادن در دادگاه را ندارند بلکه می‌توان در هر پرونده‌ای و به حسب نیاز از شاهد زن استفاده کرد. مسأله مهم این بوده که رای هر مرد برابر با دو زن است. استدلال این امر هم به این شکل بوده که ممکن است زنان احساسی‌تر عمل کنند و تحت فشار شهادت، به دروغ تن بدهند. بنابراین برای اینکه رأی و نظر

یک مرد خنثی شده یا مورد انتقاد قرار بگیرد، لازم است تا دو زن همزمان شهادت بدهند. در تحقیق حاضر به بررسی علل و عوامل عدم پذیرش شهادت زنان در برخی امور کیفری و مبانی فقهی و حقوقی آن می‌پردازیم.

در باب اعلام شهادت زنان مواردی مطرح می‌شود که عبارتند از:

۱- مسائل اجماعی؛ این مورد در جرایم غیر مربوط به حق الناس به جز زنا است؛ زیرا حکم خداوند در باب حدود بر این است که به کمترین بهانه‌ای حد اجرا نگردد، و تضییق دایره شهود در مورد زنان یکی از طرق دستیابی به این هدف است.

۲- مسائل اختلافی؛ نظر فقها در باب اعلام شهادت ازسوی زن اختلاف نظر وجود دارد. نظر مشهور فقها در مواردی چون دعوی وکالت، وصیت، نسب، ثبوت هلال و دعوی طلاق، بر عدم پذیرش شهادت زن است همچنین فقها در مورد دعوی مربوط به قصاص، به جهت اختلاف روایات، متفق القول نیستند. یکی دیگر از موارد اختلاف، دعوی مربوط به نکاح است، که اغلب فقها به پذیرش شهادت زنان در نکاح فتوا داده‌اند (نجفی، بی‌تا، ج ۴۱: ۱۶۳).

۳- موارد ضمیمه شهادت مردان به زنان؛ در برخی از موارد است که گواهی زنان همراه با ضمیمه شدن گواهی مردان مورد قبول است، که عبارت است از:

الف) زنا؛ مشهور فقها گواهی زنان را برای اثبات آن به صورت مستقل کافی نمی‌دانند، بلکه با شهادت سه مرد و دو زن، مجازات سنگسار و با شهادت دو مرد و چهار زن فقط مجازات شلاق در زنا ثابت می‌گردد. در این مورد صاحب جواهر ادعای نفی خلاف کرده است (همان، ۳۰۴). این به جهت خصوصیتی است که در مورد حفظ حیثیت افراد در زنا مورد نظر شارع است.

ب) شهادت در امور مالی؛ در امور مالی یا در اموری که مقصود آن مال باشد، شهادت زن به تنهایی کافی نیست برخی علی‌رغم این که در مورد اثبات دعوی مالی با یک شاهد مرد و قسم مدعی محدودیت‌هایی قائل شده‌اند ولی در مورد اثبات دعوی مالی با دو شاهد زن و یک مرد تردید نکرده و پذیرفته‌اند (همان، ص. ۱۶۵ و ج ۴۰: ۲۷۵). زیرا دو شاهد زن و یک مرد را بینه شرعیه گویند.

مستند این حکم علاوه بر روایات متعدد، آیه شریفه قرآن است. خداوند متعال می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيَمْلَأِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيَمْلَأْ وَلِيَهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رَجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى» (سوره بقره، آیه ۲۸۲)؛ (ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هنگامی که بدهی مدّت داری [به خاطر وام یا داد و ستد] به یکدیگر پیدا کنید، آن را بنویسید. و باید نویسنده‌ای از روی عدالت، [سند را] در میان شما بنویسد. و کسی که قدرت بر نویسندگی دارد، نباید از نوشتن همان طور که خدا به او تعلیم داده خودداری کند! پس باید بنویسد. و آن کس که حقّ بر عهده اوست، باید املا کند و از خدا که پروردگار اوست بپرهیزد و چیزی را از آن فروگذار ننماید. و اگر کسی که حقّ بر عهده اوست، سفيه یا ضعیف [و دیوانه] است، یا [به خاطر لال بودن] توانایی بر املا کردن ندارد، باید ولی او [به جای او] با رعایت عدالت املا کند. و دو نفر از مردان [عادل] خود را [بر این حقّ] شاهد بگیرد و اگر دو مرد نبودند، یک مرد و دو زن، از کسانی که مورد رضایت و اطمینان شما هستند، انتخاب کنید! تا اگر یکی از آن دو انحرافی یافت، دیگری به او یادآوری کند...).

در پاسخ به این پرسش که چرا در دعوی مالی، دو شاهد زن مورد نیاز است برخی از مفسّرین به آیه ذیل تمسّک کرده‌اند آنجا که می‌فرماید: «أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى»؛ (تا اگر یکی از آن دو انحرافی یافت، دیگری به او یادآوری کند).

کلمه «فتذکر» به اعتقاد اکثر مفسّرین در مقابل «نسیان» است. (طوسی، بی‌تا، ج ۲: ۳۷۳). فیض کاشانی می‌گوید: «و هذه علّة لاعتبار العدد» (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱: ۳۰۷). جمله مذکور در آیه شریفه علت لزوم تعدّد شهود زن را که همان نسیان باشد بیان نموده است. طبرسی در تحلیل آیه مذکور می‌گوید: «لأنّ النسيان يغلب على النساء أكثر ممّا على الرجال» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۶۸۲). فراموشی بر زنان بیش از مردان عارض می‌شود.

۱.۲. قبول شهادت دو زن با قسم مدعی

لازم به ذکر است که در امور مالی با دو شاهد زن بدون گواهی مردان و فقط با ضمیمه قسم مدعی پذیرفته است. (اردبیلی، ۱۴۰۳، ج ۱۲: ۴۳۳). در این مورد صاحب جواهر ادعای شهرت قوی کرده است (نجفی، بی تا، ج ۴۱: ۱۶۹). و کلام شیخ «طوسی» در مبسوط نیز اشعار بر اتفاق امامیه بر این مسأله دارد، و قول به عدم قبول را به اکثر اهل سنت نسبت داده است (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۸: ۱۷۴). صاحب «جواهر» معتقد است که مستفاد از نصوص آن است که اساساً در کلیه دعاوی مربوط به حق الناس (اعم از حقوق مالی و غیر مالی مانند حق قصاص، وصایت، وکالت و امثال آن) شهادت دو مرد با قسم مدعی و به تبع آن گواهی دو زن و یک مرد یا گواهی دو زن و قسم مدعی پذیرفته است، مگر در موارد استثنایی که با دلیل خاص مثل اجماع خارج است. (نجفی، بی تا، ج ۴۱: ۱۶۵؛ رضوانی، ۱۳۸۶: ۴۸۰).

۲.۲. شهادت زنان در قرآن

در مورد گواهی زنان در قرآن مجید چنین آمده است:

«و استشهدوا شهیدین من رجالکم فان لم یکونا رجلین فرجل و امراتان ممن ترضون من الشهداء ان تضل احدهما فتذکر احدهما الاخری...» (سوره بقره، آیه ۲۸۲)

«دو نفر از مردان خود را به گواهی بگیرید و اگر دو مرد نبودند، یک مرد و دو زن از میان کسانی گواه کنید که مورد رضایت و اطمینان شما هستند، (این دو زن به همراه یکدیگر باید به جای مرد دیگر برای شاهد قرار گرفتن دعوت شوند) تا اگر یکی از آن دو فراموش (یا اشتباه) کند، دیگری به یادش آورد.

شهادت زنان نیم برابر گواهی مردان: به استناد آیه فوق گواهی زنان از نظر فقههای اسلامی اجمالاً نیم برابر گواهی مردان به حساب آمده است، ولی در این رابطه چند نکته قابل ذکر است:

۱. آیه فوق مربوط به تنظیم اسناد در بدهی‌های مدت‌دار است و در جامعه عربی در زمان نزول قرآن که زنان از هرگونه حقوق مدنی مانند ارث و غیره محروم بودند و دختران زنده به گور می‌شدند، اعطای این حق گام بزرگ و پیشرفت قابل توجهی در راستای تکریم زنان بوده است.

۲. علی‌رغم استنباط مشهور فقیهان و مفسران همواره این سؤال برای نگارنده مطرح بوده است که آیا این آیه شریفه مربوط به تحمل شهادت است یا ادای شهادت؟ به عبارت دیگر سؤال این است که آیا توصیه قرآن در مقام گواه گرفتن، آن است که دو زن به جای یک مرد باید به گواهی گرفته شوند یا در دادگاه برای ادای شهادت دو زن به جای یک مرد ارزش دارند؟ بی‌گمان پاسخ آن است که اولاً، توصیه آیه در خصوص «استشهاد» یعنی گواه‌گیری است، نه گواهی دادن.

ابن تیمیه بدین نکته تصریح کرده است، ما در آینده در ضمن بحث از ارزش شهادت یک فرد کلام او را بیان خواهیم کرد. و ثانیاً، قرآن علت حکم را در ذیل چنین بیان کرده است: «ان تضل احدهما فتذکر احدهما الاخری» یعنی تا اگر یکی فراموش و یا اشتباه کرد دیگری وی را یادآور شود و این به جهت آن جلوگیری از وقوع خطا و اشتباه در ادای گواهی است که احتمالاً ممکن است توسط یکی از بانوان رخ دهد. بنابر مطالب بالا می‌توان چنین نتیجه گرفت که در هنگام ادای شهادت در دادگاه آنچه دلیل اثبات محسوب می‌گردد، همانا گواهی یکی از بانوان است و وجود دیگری صرفاً برای تذکر و جلوگیری از اشتباه و فراموشی گواه نخستین است. و چنانچه چنین امری رخ ندهد و یکی از بانوان در ادای شهادت، کاملاً حفظ امانت نماید و از هر گونه خطا و اشتباه و یا انحراف به دور باشد و نیازی به تذکر و یادآوری پیش نیاید عملاً دلیل اثبات همان است، نه آن که هر کدام از گواهان ارزش نیمه داشته باشد و مجموعاً یک گواهی محسوب گردند.

۳. با قطع نظر از استنباط شخصی فوق، فقیهان اسلامی در بسیاری موارد گواهی بانوان را پذیرفته‌اند که ذیلاً گزارش اجمالی ارائه می‌گردد. در کلیه مکاتب فقهی در اموری که اطلاع مردان بر آن‌ها غالباً مشکل است و مردان نمی‌توانند بر آن شاهد و ناظر باشند و یا به طور کلی ارتباط بیشتری با زنان دارد گواهی بانوان پذیرفته شده است. از قبیل: ولادت، عیوب زنان، حیض، رضاع و...

۳.۲. شهادت زن در روایات

از میان ۵۱ روایتی که در رابطه با شهادت زنان در باب ۲۴ از کتاب الشهادات وسائل الشیعه موجود است، حدوداً ۲۲ روایت در مقام پاسخ معصومین به پرسش کسانی است که در این خصوص ابهام داشته‌اند. نکته قابل توجهی که در این سؤالات به چشم می‌خورد این است که از اکثر قریب به اتفاق این سؤالات (حدوداً ۱۸ سؤال) (حرعاملی، ۱۳۹۹ق، ج ۲۷: ۱۲۱-۱۳۱) چنین استنباط می‌گردد که سؤال کننده، اصل را بر پذیرش شهادت زنان گذارده و فقط در خصوص موارد خاص ممنوع (غالباً در خصوص حدود، دماً، طلاق، هلال، نکاح، و خصوص حد زنا) سوال نموده‌اند و حتی آن دسته از روایاتی که سؤال را به صورت مطلق شهادت زنان آورده (حرعاملی، ۱۳۹۹ق، ج ۲۷: ۱۲۲-۱۲۸) یا اصلاً به صورت سؤالی مطرح نشده است (حرعاملی، ۱۳۹۹ق، ج ۲۷: ۱۲۱-۱۳۱)، از پاسخ معصومین (ع) غالباً چنین استفاده می‌گردد که آنان نیز اصل را بر پذیرش نهاده و در مقام بیان موارد استثنائی عدم پذیرش هستند.

در کلام فقها نیز شواهدی بر اصل پذیرش وجود دارد. به عنوان نمونه، مرحوم مقدس اردبیلی در مواضع متعددی که در مورد شهادت زنان اختلاف و تردید حاصل شده است مکرراً به «عموم ادله قبول شهادت» استناد نموده‌اند (مقدس اردبیلی، ۱۴۱۰ق، ج ۱۲: ۴۲۵-۴۳۶). مثلاً در مورد اثبات ادعای وقف با شهادت زنان می‌فرماید: «مؤید قبول شهادت زنان در دعوای وقف، عموم ادله شهادت است از آیات و اخبار و از طرفی منعی هم در خصوص وقف ثابت نشده است.» (همان: ۴۳۱).

البته در موضعی از کتاب خود در مورد دلیل عدم پذیرش شهادت زنان بر شهادت (شهادت فرع) اظهار می‌دارد که: ممکن است گفته شود، اصل در شاهد ذکوریت است و شهادت زنان در مواضع خاصی بدلیل نص و ضرورتاً پذیرفته شده است که البته این کلام را همراه با تأمل بیان می‌نماید. مقدس اردبیلی، ۱۴۱۰ق، ج ۱۲: ۴۸۰) و بعلاوه، استناد ایشان به عموم ادله شهادت از نظر کمی و کیفی قاطع‌تر مطرح شده است. شاهد دیگر بر اصل پذیرش شهادت زنان این است که فقها غالباً در بحث شروط و صفات مربوط به شاهد (خصوصاً در بحث شرائط عامه شهود) در کنار شروطی از قبیل بلوغ، عقل، اسلام و ... هیچگونه اشاره‌ای به «شرط ذکوریت» ننموده‌اند تا موارد استثنای آن را بیان نمایند. در حالی که مثلاً «مسلمان بودن» را به عنوان شرط شاهد ذکر نموده و سپس موارد استثنایی را که شهادت کافر پذیرفته است مورد بحث قرار داده‌اند.

احتمال دوم) اصل عدم پذیرش: احتمال دیگر این است که اصل، بر عدم پذیرش باشد بدین جهت که اساساً "شهادت" در حقوق اسلام جزء «تکالیف» است نه «حقوق». در این صورت بنابر نظر اصولیون در موارد شک در تکلیف، اصل برائت است. بعضی از فقها از جمله شهید ثانی در مسالک به این اصل اشاره نموده‌اند. به اعتقاد ایشان در باب شهادت، اصل بر تکلیف شهادت بر مرد است و غیر آن، خلاف اصل است (شهید ثانی، ۱۴۲۳ق: ۴۱۳).

احتمال سوم) تفصیل: در دعوای مربوط به حدود (حق الله) و دعوای عمومی اصل بر عدم پذیرش است مگر خلاف آن ثابت شود. و از طرفی در دعوای مربوط به حق الناس (دعوای خصوصی) اصل بر عدم پذیرش است. خصوصاً بنابر پذیرش قول صاحب جواهر در مورد ضابطه‌ای که مبنی بر پذیرش شهادت زنان در مطلق حق الناس ارائه نمودند.

به عقیده امام خمینی شهادت و گواهی دادن زنان در بعضی از حقوق به‌تنهایی و در بعضی دیگر به‌ضمیمه پذیرفته است و در بعضی دیگر پذیرفته نیست. حقوق خدای تعالی بعضی از آن‌ها است که با چهار مرد یا با سه مرد و دو زن ثابت می‌شود و بعضی از آن‌ها با دو مرد و چهار زن و بعضی از آن‌ها است که با دو شاهد ثابت می‌شود (موسوی خمینی، ۱۳۹۹، ج ۲۳: ۴۷۸). بعضی گفته‌اند: از حقوق آدمی غیر از حقوق مالی و غیر از حقوقی که مقصود از آن مال است، شهادت زنان در آن‌ها قبول نیست؛ نه جداگانه و نه به‌ضمیمه مردها و برای این مثال زده شده است به اسلام و بلوغ و ولاء و جرح و تعدیل و عفو از قصاص و وکالت و وصایا و رجوع و عیوب زن‌ها و نسب و هلال. و بعضی از فقها، ملحق کرده است خمس و زکات و نذر و کفاره را. و ضابطه مذکور خالی از وجه نیست؛ اگرچه دخول بعضی از مثال‌ها در این ضابطه محل تأمل است. شهادت زن‌ها بر رضاع بنابر اقرب قبول است (همان، ص: ۴۷۸). از حقوق آدمی حقوقی است که با دو شاهد مرد؛ با یک شاهد مرد و دو زن؛ با یک شاهد مرد و قسم مدعی؛ با دو زن و قسم مدعی ثابت می‌شود. آن هر چیزی است که مال یا مقصود از آن، مال باشد، مانند دیون به معنای اعم آن؛ پس قرض و ثمن مبیع و سلف و غیر آن‌ها از آنچه که در ذمه است داخل دیون می‌باشد. و مانند غصب و عقود معاوضات به طور مطلق و وصیت برای آدمی و جنایتی که موجب دیه است؛ مانند خطا، شبه‌عمد، کشتن پدر فرزندش را، مسلمان ذمی را، جراحت مأوموم، جراحت جائفه، شکستن

استخوان‌ها و غیر این‌ها از آنچه که متعلق دعوی در آن‌ها، مال یا مقصود از آن مال باشد، پس همه این‌ها به آنچه که ذکر شد حتی به شهادت دو زن و قسم بنابر اظهر، ثابت می‌شود. و شهادت زنان در ازدواج، در صورتی که با آن‌ها مرد باشد، قبول است (موسوی خمینی، ۱۳۹۹، ج ۲۳: ۴۷۸-۴۷۹). برخی از حقوق آدمی است که به مردان و زنان به تنهایی و یا با همدیگر ثابت می‌شود؛ و ضابطه آن هر چیزی است که اطلاع پیدا کردن مردان بر آن، غالباً سخت است، مانند ولادت و بکارت و حیض و عیوب باطنی زنان مانند قرن و رتق و قرحه در فرج زنان، نه عیوب ظاهری مانند لنگی و کوری (همان: ۴۷۹). در قبول شهادت زن‌ها در وقف وجهی است که خالی از اشکال نمی‌باشد. و شهادت زن‌ها در حقوق متعلق به اموال مانند مدت و خیار و شفعه و فسخ عقدی که به اموال تعلق دارد و مانند این‌ها از آنچه که حقوق آدمی باشد، قبول می‌شود. و شهادت آن‌ها در آنچه که موجب قصاص است قبول نمی‌باشد (موسوی خمینی، ۱۳۹۹، ج ۲۳: ۴۷۹).

با بررسی قول فقها، حقوق دانان و ادله مورد استناد ایشان اذعان داشته می‌شود که قول هیچ‌یک از فقها و حقوق دانان به طور مطلق صحیح دانسته نمی‌شود چراکه، گروه نخست ایشان چنانکه در سطور قبل گذشت، مطلقاً برای ادله اثبات دعوا موضوعیت قایل بودند و گروه دیگرشان، مطلقاً طریقت را مبنای ادله اثبات دعوا دانسته‌اند، بلکه می‌بایست در کلام شارع مقدس، در اثبات حدود- چه آن دسته از حدودی که مربوط به شأن اجتماعی مؤمنین و حفظ آبروی آن‌ها است؛ و چه انواع دیگر حدود- تفصیل قایل شد؛ و بیان داشته شود که در ادله اثبات جرائم حدی، شارع مقدس موضوعیت قایل شده است، نه طریقت و به عبارت دیگر، شارع مقدس در حدود برای رسیدن به واقع، علم موضوعی را حجت و لازمه اثبات جرم دانسته است، نه علم طریقی و این طریقت ادله اثبات در حدود را از مضمون کتاب، سنت و قواعد فقهی جزایی استنباط می‌شود: که در ذیل به تبیین آن‌ها پرداخته می‌شود. (همان: ۴۷۹)

۴.۲. وضعیت شهادت زن در قوانین موضوعه فعلی ایران در قوانین جزائی

از میان قوانین موضوعه در دو قانون مجازات اسلامی و آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مسئله ارزش اثباتی شهادت جهت اثبات جرم یا خواسته با توجه به جنس گواه یا شاهد مدنظر قرار گرفته است. در این دو قانون سه نوع حکم نسبت به ارزش اثباتی شهادت زنان با توجه به جرائم و یا حقوقی که بناست بوسیله شهادت به اثبات برسند وجود دارد که عمدتاً مبتنی بر نظر مشهور فقهای امامیه می‌باشد. این سه حکم بدین بیان است:

الف) مواردی که شهادت زنان اصلاً پذیرفته نیست: جرائم قتل عمد (ماده ۲۳۷ قانون مجازات اسلامی)، لواط (ماده ۱۱۷ قانون مجازات اسلامی)، مساحقه (ماده ۱۲۸ قانون مجازات اسلامی قوادی ماده ۱۳۷ قانون مجازات اسلامی)، قذف (ماده ۱۵۳ قانون مجازات اسلامی شرب خمر ماده ۱۷۰ قانون مجازات اسلامی)، محاربه (ماده ۱۸۹ قانون مجازات اسلامی) و سرقت (ماده ۱۹۹ قانون مجازات اسلامی) فقط با شهادت مردان قابل اثبات است و با شهادت زنان قابل اثبات نیست.

از میان اعمال و وقایع حقوقی اصل طلاق و اقسام آن و رجوع در طلاق و نیز دعاوی غیر مالی از قبیل مسلمان بودن بلوغ جرح و تعدیل عفو از قصاص، وکالت، وصیت تنها با گواهی دو مرد ثابت می‌شود. (بند الف ماده ۲۳۰ قانون آیین دادرسی مدنی)

ب) مواردی که شهادت زنان به انضمام شهادت مردان پذیرفته است: ۱- در جرم زنا طبق ماده ۷۴ قانون مجازات اسلامی چه موجب حد جلد باشد و چه موجب حد رجم با شهادت چهار مرد عادل یا سه مرد عادل و دو زن عادل ثابت می‌شود و مطابق ماده ۷۵ این قانون در صورتی که زنا فقط موجب حد جلد باشد، به شهادت دو مرد عادل همراه با چهار زن عادل نیز ثابت می‌شود و ماده ۷۶ تصریح می‌کند که شهادت زنان به تنهایی یا به انضمام شهادت یک مرد عادل زنا را ثابت نمی‌کند بلکه در مورد شهود مذکور حد قذف طبق احکام قذف جاری می‌شود ۲- در جرم قتل غیر عمد (چه شبه عمد و چه خطائی مطابق بند ب ماده ۲۳۷ قانون مجازات اسلامی شهادت زنان می‌تواند در اثبات آن مؤثر باشد به این نحو که این نوع قتل با شهادت دو مرد عادل یا یک مرد عادل و دو زن عادل یا یک مرد عادل و قسم مدعی ثابت می‌شود. ۳- در دعاوی مالی یا آنچه که مقصود از آن مال می‌باشد از قبیل دین، ثمن مبیع، معاملات وقف، اجاره، وصیت به نفع مدعی، غصب، جنایات خطائی و شبهه عمد که موجب دیه است با گواهی دو مرد یا یک مرد و دو زن قابل اثبات دانسته شده است. و در ادامه بیان شده چنانچه برای خواهان امکان اقامه بینه شرعی نباشد می‌تواند با معرفی یک گواه مرد یا دو زن به ضمیمه یک سوگند ادعای خود را اثبات کند. (بند ب ماده ۲۳۰ قانون آیین دادرسی مدنی و همچنین در خصوص کلیه دعاوی مالی که به هر علت و سببی به ذمه تعلق می‌گیرد از قبیل، فرض ثمن معامله مال الاجاره، دیه جنایات، مهریه

نفقه، ضمان به تلف یا اتلاف - همچنین دعاوی که مقصود از آن مال است از قبیل بیع صلح، اجاره، هبه، وصیت به نفع مدعی، جنایت خطائی و شبه عمد موجب دیه - چنانچه برای خواهان امکان اقامه بینه شرعی نباشد به او اجازه داده شده تا با معرفی یک گواه مرد یا دو گواه زن به ضمیمه یک سوگند ادعای خود را اثبات کند. (ماده ۲۷۷ قانون آیین دادرسی مدنی) ۴- در خصوص اثبات اصل نکاح گواهی دو مرد و یا یک مرد و دو زن لازم دانسته شده است (بند د ماده ۲۳۰ قانون آیین دادرسی مدنی).

ج) مواردی که شهادت زنان بدون نیاز به انضمام با شهادت مردان پذیرفته است. در خصوص دعاوی که اطلاع بر آنها معمولاً در اختیار زنان است از قبیل ولادت، رضاع، بکارت، عیوب درونی زنان گواهی چهار زن یا دو مرد یا یک مرد و دو زن جهت اثبات پذیرفته شده است. (بند ج ماده ۲۳۰ قانون آیین دادرسی مدنی).

قانون مجازات اسلامی در بخش مربوط به حدود و قصاص، به تبع کتب فقهی ضمن بیان هر یک از جرائم مستوجب حد و قصاص به دلایل اثبات آنها که از جمله شهادت است پرداخته و شرایط مربوط به مؤثر بودن شهادت را در هر مورد ذکر کرده است. در قانون مجازات اسلامی در ارتباط با شهادت زنان دو نوع برخورد وجود دارد: مواردی اصولاً شهادت زن پذیرفته نیست و به آن ترتیب اثر داده نمی‌شود و فقط شهادت مرد که در بعضی موارد چهار مرد عادل و در مواردی دو مرد عادل لازم است مؤثر در اثبات جرم است. در مواردی بر شهادت زنان نیز ترتیب اثر داده می‌شود ولی اولاً باید حتماً منضم به شهادت مرد باشد و ثانیاً شهادت دو زن، معادل شهادت یک مرد به حساب آمده است. (مهرپور، ۱۳۷۸: ۱۹) طبق قانون مجازات اسلامی جرائم لواط، مساحقه، قوادی، قذف، شرب خمر، محاربه، سرقت و قتل عمد فقط با شهادت مردان قابل اثبات است و با شهادت زنان قابل اثبات نیست که این موارد در مواد (۱۱۷، ۱۱۹، ۱۲۸، ۱۳۷، ۱۷۰، ۱۸۹، ۱۹۹، بند الف ماده ۲۳۷، ماده ۷۴، ماده ۷۵ و ماده ۷۶) بیان شده است. همچنین در بند ب ماده ۲۳۷ نیز برای شهادت زنان در باب قتل عمد تفصیل قائل شده است.

۵.۲. شهادت زن در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲

در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ نیز، جنسیت به عنوان شرط شهادت ذکر نشده است؛ چنان که ماده ۱۷۷ ق.م.ا بیان می‌دارد: «شاهد شرعی در زمان ادای شهادت باید شرایط زیر را دارا باشد: الف) بلوغ، ب) عقل، پ) ایمان، ت) عدالت، ث) طهارت مولد، ج) ذی نفع نبودن در موضوع، چ) نداشتن خصومت با طرفین یا یکی از آنها، ح) عدم اشتغال به تکدی، خ) ولگرد نبودن.» اما در ماده ۱۹۹ ق.م.ا بیان می‌دارد: «نصاب شهادت در کلیه جرائم، دو شاهد مرد است؛ مگر در زنا، لواط، تفخیز و مساحقه که با چهار شاهد مرد اثبات می‌گردد. برای اثبات زنا، موجب حد جلد، تراشیدن و یا تبعید، شهادت دو مرد و چهار زن عادل نیز کافی است. زمانی که مجازات غیر از موارد مذکور است، حداقل شهادت سه مرد و دو زن عادل لازم است». در این مورد هرگاه دو مرد و چهار زن عادل به آن شهادت دهند، تنها حد شلاق، ثابت می‌شود. جنایات موجب دیه با شهادت یک شاهد مرد و دو شاهد زن نیز قابل اثبات است. (مهرپور، ۱۳۷۸: ۲۰). در حقیقت قانون گذار در این ماده در پذیرش شهادت زن به عنوان ادله اثبات جرم قائل به تفصیل شده است؛ چنانچه در صدر ماده در برخی حدود، مثل زنا، لواط، تفخیز و مساحقه، شهادت زن را نپذیرفته و اصل را بر مرد بودن شاهد گذاشته است، و در ذیل ماده، ضمن پذیرش شهادت زن، جنسیت را مبنای تفاوت در تعداد شهود قرار داده است. که این نیز به پیروی از قول مشهور امامیه است که جنسیت را در مواردی مبنای اعتبار شهادت دانسته‌اند (ملک‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۳).

دیوان عالی آراءهای مختلفی در ارتباط با شهادت صادر نموده است مانند رأی دیوان به شماره رأی ۲۸۳ و یا رأی دیوان به شماره ۱۱/۷۳۷ و... که در ذیل به اختصار به بیان یکی از آنها پرداخته می‌شود.

دیوان عالی کشور در رأیی به کلاسه ۳۳۷۹/۳-۱۲ و به شماره ۱۲/۳۰۹ و به تاریخ ۷۰/۵/۲۷ بیان داشته است: «با عنایت به مندرجات اوراق پرونده و با توجه به مواد ۹۵ و ۸۵ ... راهای ثبوت زنا در دادگاه چهار جلسه اقرار به زنا و با شهادت چهار مرد عادل، یا سه مرد عادل با دو زن عادل است که در ما نحن فیه دادگاه نه متهم اقرار به زنا کرده و نه کسی به زنا شهادت داده‌اند ...» (مهرپور، ۱۳۷۸: ۱۹).

در این رأی بیان شده است: در زنا که جرمی حدی است شهادت زنان از حیث میزان اعتبار در عدد می‌بایست دو برابر مردان باشند تا اعتبار پیدا کند بنابراین در رویه قضایی نیز از رأی مشهور تبعیت کرده‌اند.

همچنین در پرونده کلاسه ۲۳۱۶/۲۹۵۵۰۹۹۸۰۹۰ شعبه ۵۷ دادگاه تجدیدنظر استان تهران دادنامه شماره ۹۲۰۹۹۷۰۲۷۰۲۰۰۳۹۶ در پرونده‌ای با موضع اتهامی توهین بیان شده است: «... اولاً درخصوص محکومیت به اتهام فحاشی با توجه به انکار تجدیدنظرخواه در تمامی مراحل دادرسی و حضور فقط یک نفر شاهد زن در دادگاه که حرف توهین‌آمیز را تصریح ننمود لذا به جهت عدم تکاپوی دلیل بر انتساب فحاشی به مشارالیه مستنداً به بند الف ماده ۱۷۷ و بند ۱ قسمت ب ماده ۲۵۷ قانون آئین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری ضمن نقض دادنامه مذکور در این قسمت حکم به برائت مشارالیه از اتهام فحاشی صادر می‌گردد ...».

نتیجه‌گیری

شهادت دادن و اطلاع دادن امری به قاضی، یک امتیاز محسوب نمی‌شود و در حقیقت یک وظیفه و مسئولیت است. مسئله‌ای که حتمی است این است که شهادت دادن زنان در قانون مجازات، با روحیات آنها رابطه مستقیمی دارد و به این معنا نیست که مردان نسبت به زنان برتری و کمال دارند و فقط نشان از سنگین‌تر بودن مسئولیت آنها در این امر است؛ زیرا همان گونه که در مقاله بدان اشاره شد دیدگاه‌های متفاوتی در این راستا وجود دارد. در پاره‌ای از موارد حقوقی، شهادت دادن مردان مردود است و اعتباری ندارد. در قسمی دیگر، شهادت دادن زنان تأثیری در نتیجه روند قضاوت‌ها ندارد. و در نهایت، در بعضی از موارد شهادت دو زن معادل با شهادت یک مرد است.

بنابراین بر اساس آیه ۲۸۲ سوره بقره می‌توان گفت خداوند احتمال اشتباه و خطای زن و انحراف از حقیقت در مقام شهادت و گواه را بیشتر از مردان می‌داند. واقعیت نیز همین است؛ چرا که زن‌ها از مردها احساسی‌تر هستند، وجود این احساس باعث می‌شود که احتمال خطا و اشتباه بیشتر شود چون در مقام قضاوت و شهادت مسئله اساسی و مهم کشف حقیقت است. علت انتخاب دو زن در مقابل یک مرد آن است که اگر یکی از زنان به خطا شهادتی داد دیگری او را هدایت و راهنمایی کند نه به جهت احتمال در انحراف حقیقت و بخواهد شهادت زن را به طور کلی نادیده بگیرد. نکته دیگری که در این آیه وجود دارد خطاب اولیه این آیه به مومنان است «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» در واقع این خطاب پاسخ به کسانی است که این حکم را ارشادی و مختص زمان پیامبر(ص) می‌دانند. وقتی خداوند از این خطاب استفاده می‌کند نشان دهنده فرا زمانی و فرا مکانی بودن خطاب و دستور است و این در واقع مانند خطاباتی است که برای نماز و دیگر احکام تشریعی در قرآن بیان شده است.

اما در این بحث نکته‌ای مغفول مانده است و آن این است که با بررسی اقوال فقها و حقوقدانان چنین استنباط می‌شود که چنانچه خواسته شود که فقط به ظاهر روایات استناد کرده قول معصوم را منحصر به تمام زمان‌ها دانسته و گفته شود که امام معصوم این احکام را ناظر به ظرف تمام زمان‌ها بیان کرده است، در این حالت چیز دیگری بیش از قول فقها که به ظاهر این روایات حکم داده‌اند نمی‌توان افزود و فقه را باید یک فقه غیرپویا دانست. حال آنکه با غور در روایات و اعتقاد به این که اسلام دینی برای همه زمان‌ها و متناسب با همه نیازها است باید با حفظ اصول و بر مبنای آن حرکت کرد و فروع متناسب با زمان و نیازهای افراد استخراج شود.

از سوی دیگر، جایگاهی که زنان در جامعه داشته‌اند همراه با دیدگاهی که نسبت به ایشان در جامعه حاکم بوده است، مانع از رشد آنان در جامعه به نسبت رشد مردان شده بود. از طرف دیگر لازمه شهادت دادن مشاهده کردن و دیدن است و در واقع امر شهادت دادن امری حسی و از نوع مشاهده است و لازمه این مشاهده کردن حضور در جامعه و ایفای نقش اجتماعی است؛ به این ترتیب چون در شرایط زمانی معصوم، اصل بر عدم حضور زن در جامعه بوده است و این اصل، مانع از آن می‌شده است که شهادت زن بتواند طریق مطمئنی برای حاصل کردن اطمینان برای اثبات حق در نظر شارع باشد، لذا شارع مقدس برای این که این مانع را از میان بردارد شهادت دو زن را در مقابل شهادت یک مرد قرارداد و این نشان از برتری مرد نیست؛ بلکه در واقع، اهمیت اثبات حق و برقراری عدالت در نظر شارع را تبیین می‌نماید. حال که این مانع مفقود شده و در زمان حاضر غالباً شرایطی حاصل شده که جایگاه زنان از باب، علمی اجتماعی و فرهنگی با مرد به حالت نسبتاً برابری رسیده و زنان حضور اجتماعی برابری با مردان در جامعه دارند، دیگر مانعی برای پذیرش شهادت زنان در جامعه از جهت میزان اعتبار در مقام اثبات دعوی در مقایسه با مردان وجود ندارد؛ لذا در مواردی که طریقت طرق اثبات دعوا، غیر حدود مد نظر است می‌بایست شهادت زنان را با مردان چه از نظر تعداد و چه از نظر موضوع اثبات برابر دانست.

منابع

قرآن کریم

- اردبیلی، احمد بن محمد (۱۴۰۳ق). *مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان*، (تصحیح مجتبی عراقی). علی پناه اشتهاردی و حسین یزدی (اصفهانی)، ج ۱۲. قم: جامعه مدرسین.
- ازمان، نرمان لسل (۱۳۶۱). *اصول روانشناسی*. تهران: امیرکبیر.
- آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۷). *درآمدی بر روان شناسی دین*، ج ۱. تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- التاویلا، انریکو (۱۳۷۴). *روان شناسی قضایی*، (ترجمه مهدی کی نیا)، ج ۱. تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- حرّ عاملی، محمد ابن حسن (۱۲۹۹). *وسایل الشیعه الی معرفه احکام الشرعیه*. تهران: مکتبه الاسلامیه.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۹۹). *موسوعه الامام الخمينی*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۹۹). *تحریر الوسیله*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۹۹). *کتاب الشهادات*. القول فی اقسام الحقوق، مسأله ۷. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۶). *اسلام شناسی و پاسخ به شبهات*. قم: مسجد مقدس جمکران.
- الزلیعی، فخر الدین (۱۳۱۳ق). *تبیین الحقایق*. مصر: المطبعة الكبرى الامیریة بولاق.
- سبحانی، حسین؛ امیرحسینی، امین و روشن، محمد (۱۳۹۵). *رویکردی نوین در شهادت زن در نظام حقوقی اسلام با نگاهی به نظام حقوقی ایران*. دو فصلنامه مطالعات زن و خانواده. ۱۴(۱). بهار و تابستان.
- السیوطی، جلال الدین (۱۳۷۰). *تنویر الحوالک شرح موطأ مالک*. تهران: کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری.
- شهید ثانی، زین الدین علی (۱۴۲۳ق). *مسالك الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام*. قم: موسسه معارف اسلامی.
- صبری، حافظ. (بی تا). *کتاب المقارنات و المقابلات*، ماده ۵۱، به نقل از فلسفه التشریع فی الاسلام. قم: صبحی محمضانی مطبعة هندیة.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم. قم: انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، ج ۱. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، ابوجعفر؛ محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). *المبسوط فی فقه الإمامیه*، (محقق سید محمد تقی)، ج ۸. تهران: المکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریة.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*، (محقق احمد قصیر عاملی)، ج ۲. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۱۵ق). *تفسیر الصافی*، (محقق حسین اعلمی)، ج ۱. تهران: انتشارات الصدر.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۸۸). *نگاهی گذرا به حقوق بشر از دیدگاه اسلام*. قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصدق صدقی، صدیقه (۱۳۸۷). *تفاوت حکم شهادت زن و مرد در فقه امامیه و فلسفه آن*. پژوهش های فقه و حقوق اسلامی. شماره ۱۲.
- ملک زاده، فهمیه (۱۳۸۴). *مبانی فقهی و حقوقی اعتبار شهادت زنان در اثبات دعاوی*. مجله فقه و حقوق خانواده. شماره ۳۷ و ۳۸.
- مهرپور، حسین (۱۳۷۸). *بررسی ارزش شهادت زن در قوانین موضوعه ایران و مبانی فقهی آن*. مجله نامه مفید. شماره ۱۸.
- نجفی ابرند آبادی، علی حسین (۱۳۸۶). *پیشگیری از بزهکاری زنان و پلیس محلی*. مجله تحقیقات حقوقی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ش ۲۵-۲۶.

نجفی، محمد حسن (۱۳۹۲). *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، ج ۴۱. تهران: چاپ گیسوم.

